

**Sholastika, manihejstvo,
neoplatonizam, mazdaizam
i nominalizam**

Uvod u intelektualnu istoriju zapadne misli

Ilhan Kokor

2025

Sadržaj

Predgovor

I. Šta je bilo pre

II. Plotin i neoplatonizam

III. Avgustin

IV. Manihejstvo

V. Privatio boni

VI. Zoroastrizam i mazdaizam

VII. Gnosticizam

VIII. Povratak Aristotela

IX. Šta je sholastika

X. Ključne figure

XI. Debata o univerzalijama

XII. Ključni pojmovi

XIII. Okamova deca: filozofski koren Reformacije

XIV. Sholastika i rađanje nauke — paradoks koji je stvorio nauku

XV. Ove ideje danas

XVI. Nasledstvo

XVII. Kuda vodi sve ovo

Pojmovnik

Predgovor

Ovaj tekst uvodi čitaoca u pet tradicija zapadne misli koje su, svaka na svoj način, pokušale da odgovore na ista pitanja: odakle zlo, šta je čovek, i može li se vera braniti razumom.

Reč je o sholastici, neoplatonizmu, manihejstvu, mazdaizmu i nominalizmu — tradicijama koje obuhvataju period od antičke Persije do kasnog Srednjeg veka, i čiji pojmovni aparat i danas prožima zapadnu filozofiju, teologiju i pravo.

Tekst nije akademska monografija niti iscrpan istorijski pregled. Cilj mu je da čitaocu bez prethodnog filozofskog obrazovanja pruži dovoljno konteksta, pojmova i istorijskih koordinata da razume o čemu je reč — i zašto je to još uvek važno.

I. Šta je bilo pre — i zašto je to važno

Da bi sholastika imala smisla, mora se razumeti šta je prethodilo njoj. Istorija ideja nije niz izolovanih sistema koji se pojavljuju iz ničega — svaka velika intelektualna tradicija odgovara na nešto što je pre nje postojalo, nešto što je ostavljeno nedovršenim, ili nešto što je prestalo da funkcioniše.

Godine 476. pada Zapadno Rimsko Carstvo. Ali šta to zapravo znači? Rimsko Carstvo je, otprilike od 285. godine, funkcionisalo kao dve zasebne administrativne celine — Zapadno, sa sedištem u Rimu, koje je govorilo latinskim, i Istočno, sa sedištem u Konstantinopolju, koje je govorilo grčkim. Kada kažemo da je 'Rim pao', mislimo na Zapad — Italiju, Španiju, Galiju, severnu Afriku. Istočno carstvo, koje danas zovemo Vizantijskim, nastavlja da postoji punih hiljadu godina posle toga, sve do 1453.

Zašto ovo ima veze sa filozofijom? Zato što je antička filozofija — Platon, Aristotel, Euklid, stoici — bila napisana na grčkom. Zapadni Rim je bio latinski svet koji je uvek bio u neku ruku kulturno zavisn od Grčke, ali koji je imao prevode, škole i obrazovanu klasu koja je mogla da čita grčki ili bar da koristi latinske adaptacije grčke misli. Kada taj sistem kolapsira pod naletima germanskih plemena — Vizigota, Vandala, Ostrogota — nestaje i institucionalna infrastruktura koja je sve to održavala. Nestaju retorske škole, filozofske akademije, javni intelektualni život. Grčki jezik postepeno izumire na Zapadu. Nema ko da čita Aristotela, nema ko da ga prevodi, nema ko da ga predaje.

Šta ostaje? Crkva. Manastiri postaju jedina mesta gde se čuvaju i prepisuju knjige. Obrazovanje se svodi na takozvani *trivium* — gramatiku, retoriku i logiku — i *quadrivium* — aritmetiku, geometriju, muziku i astronomiju. To je sedam slobodnih umetnosti, i to je sve što postoji od formalnog intelektualnog života nekoliko vekova.

Dakle: Zapad ne gubi grčku filozofiju jer je Grčka poražena. Gubi je jer je sopstveni obrazovni i kulturni sistem prestao da funkcioniše. Izgubio je vezu sa tradicijom kojoj je i sam pripadao.

II. Plotin i neoplatonizam — filozofija koja je promenila sve

Plotin (204–270. n.e.) je verovatno najuticajniji filozof o kome većina obrazovanih ljudi nikad nije čula. Između Aristotela i Dekarta — dakle u rasponu od skoro dva milenijuma — nema mislioca koji je dublje oblikovao način na koji Zapad razume Boga, dušu, lepotu i stvarnost. Avgustin ga je čitao i kroz njega pronašao put ka hrišćanstvu. Islamski filozofi su ga komentarisali. Renesansni humanisti su ga otkopavali kao dragoceni kamen. Može se tvrditi da čak i Jung duguje Plotinu više nego što je u modernoj recepciji uobičajeno priznavati.

Ko je bio čovek? Rođen u Egiptu, verovatno helenizovanog porekla, školovao se u Aleksandriji kod filozofa Amonija Saka. U četrdesetoj godini odlazi u Rim, gde osniva filozofsku školu i privlači učenike iz najviših rimskih krugova — uključujući cara Galijena i njegovu ženu. Nikad nije pisao za vreme aktivnog učenja — njegov učenik Porfirije je tek posle Plotinove smrti

sakupio i uredio njegove spise u zbirku poznatu kao *Eneade* — šest grupa po devet traktata.

Plotinov sistem počiva na jednoj temeljnoj ideji koja deluje prosto ali ima vrtoglave posledice: sve što postoji potiče iz jednog izvora, i sve teži da se tom izvoru vrati.

Jedno — to hen

Na vrhu svega nalazi se **Jedno** — *to hen*. Ne Bog u smislu u kome ga razume hrišćanstvo ili islam. Ne biće koje misli, hoće, voli ili stvara. Jedno je apsolutno transcendentno — van svake kategorije, van bića, van mišljenja, van definicije. Čak i reći da Jedno 'postoji' je previše — jer postojanje je već kategorija koja ga ograničava. O Jednom se može govoriti samo negativno: nije ovo, nije ono, nije ni to. Ova tradicija negativnog govora o Bogu — *apofatička teologija* — ima direktan koren u Plotinu, i prožima čitavu mističku tradiciju Zapada i Istoka.

Nous — Božanski Um

Iz Jednog emanira **Nous** — Božanski Um. Emanacija nije stvaranje u hrišćanskom smislu. Jedno ne donosi odluku da stvori nešto. Nous proističe iz Jednog nužno i spontano, kao što svetlost proističe iz sunca bez ikakvog umanjenja izvora. Nous sadrži sve platonovske ideje ili forme — sve arhetipe, sve savršene uzore stvari koje postoje u materijalnom svetu.

Svetska Duša i materija

Iz Nousa emanira **Svetska Duša** — *Psyche*. Ona je posrednica između čistog uma i materijalnog sveta. Iz Svetske Duše, na samom dnu emanacije, nastaje materijalni svet — koji je najudaljeniji od Jednog, najtamniji, najsiromašniji bićem. Svaki

nivo je manje savršen od prethodnog, ali svaki i dalje učestvuje u biću i dobru utoliko što postoji. Materija je na rubu nepostojanja — ali nije aktivno zla. Tu Plotin odlučno odstupa od gnostičara i manihejaca: materija nije neprijatelj Duše. Ona je prosto najdalja tačka od izvora.

Šta je onda čovek u ovom sistemu? Čovek je biće koje stoji na raskrsnici. Ima telo — materijalni aspekt. Ima Dušu — koja je deo Svetske Duše i koja pripada nečem višem. I ima u sebi mogućnost dodira sa Nousom, sa čistim umom.

Cilj nije moralna ispravnost u smislu poštovanja pravila. Cilj je *epistrote* — povratak. Okretanje Duše od materijalnog ka duhovnom, od spoljašnjeg ka unutrašnjem, od mnoštva ka Jednom. To nije bekstvo iz sveta u smislu mržnje prema svetu — to je prepoznavanje da ono najvrednije u tebi nije vezano za prolazno.

Plotin opisuje trenutke kada je Duša dotakla Jedno — i ti opisi su jedni od najlepših u čitavoj filozofskoj literaturi. Nije to intelektualno saznanje. Nije to zaključak do koga si stigao logičkim koracima. To je iznenadna tišina u kojoj nestaje razlika između onoga koji gleda i onoga što se gleda. Plotin je, prema Porfiriju, takva stanja doživeo četiri puta za vreme svog zemaljskog života.

Avgustin čita Plotina u Milanu oko 386. godine i to ga menja. Pronalazi u neoplatonizmu ono što manihejstvo nije moglo da mu da: Boga koji je apsolutno transcendentan i apsolutno dobar, svet koji nije greška nego emanacija dobra, i zlo koje nije realna sila nego odsustvo. Avgustin ne postaje neoplatonista — postaje hrišćanin koji misli kroz neoplatonske kategorije. I u toj sintezi leži osnov čitave zapadne teologije

koja dolazi posle njega.

I na kraju, jedna provokativna opservacija: mnoge moderne ideje o 'energiji', o 'vibracijama', o tome da 'sve je jedno' i da postoji neka temeljna svest koja prožima kosmos — u velikoj meri reprodukuju ideje koje je Plotin razradio sa apsolutnom filozofskom preciznošću pre skoro dve hiljade godina. Razlika nije u sadržaju — nego u preciznosti i intelektualnoj ozbiljnosti s kojom se te ideje iznose.

III. Avgustin — vera koja traži razumevanje

Avgustin (354–430) je jedna od centralnih figura čitave zapadne misli — i bez razumevanja njega, nemoguće je razumeti ono što dolazi posle. Pre svega, Avgustin je čovek koji je živio ideje koje je mislio. Nije bio kabinetski filozof. Prošao je kroz manihejstvo, skepticizam, neoplatonizam, i na kraju hrišćanstvo — i svaki od tih prelaza ostavio je trag u njegovoj teologiji.

Ono što uzima od Plotina preoblikuje i ugrađuje u novu sintezu. Bog je kod Avgustina vrhovni oblik Platonovog Dobra, a Duša spoznaje istinu kroz božansko prosvetljenje — *illuminatio* — a ne kroz čulno iskustvo. Istina nije nešto do čega dolazimo posmatranjem spoljnog sveta. Istina je unutrašnja, i do nje se dolazi okretanjem Duše prema sebi i prema Bogu koji u njoj prebiva.

Njegova temeljna formula: *fides quaerens intellectum* — vera koja traži razumevanje. I njen pandan: *crede ut intelligas* — veruj da bi razumeo. Ovo nije iracionalno — Avgustin ne kaže ne misli. Kaže: vera je polazna tačka, a razum je instrument

kojim produbljujemo ono u šta verujemo. Ne verujem zato što sam dokazao; verujem, i onda pokušavam da razumem šta to verovanje znači.

Avgustinizam dominira zapadnom hrišćanskom mišlju sve do dvanaestog veka — kada se pojavljuje nešto što menja sve.

IV. Manihejstvo — dualizam koji je Avgustin živeo

Da bi se razumeo Avgustin, mora se razumeti manihejstvo — jer je Avgustin bio manihejac gotovo desetak godina pre nego što je prešao u hrišćanstvo.

Mani (216-274. n.e.) je prorok rođen u Persiji, u gnostičkoj zajednici. Sebe je smatrao poslednjim u nizu proroka — posle Zaratusstre, Bude i Isusa. Putovao je, propovedao, osnivaio zajednicu. Na kraju ga je persijski car Bahram I dao uhapsiti i pogubiti. Ipak, njegova religija se proširila neverovatno daleko — od Španije do Kine, gde je preživela sve do četrnaestog veka.

Radikalni dualizam

Centralna ideja manihejstva je radikalni dualizam: postoje dva večna, ravnopravna principa — Svetlost i Tama, Dobro i Zlo. Nisu hijerarhijski — nisu jedan jači, drugi slabiji. Oba su od večnosti, i oni su u večnoj borbi.

Kosmogonija izgleda ovako: na početku, Carstvo Svetlosti i Carstvo Tame su odvojeni. Tama napada Svetlost. U borbi, čestice Svetlosti bivaju zarobljene u materijalnom svetu.

Materijalni svet je dakle zatvor za te svetlosne čestice — koje su zapravo božanske iskre. Ljudska Duša je jedna takva čestica. Telo je tamnica od materije — tamne, zle materije. Cilj čoveka je da oslobodi svetlosne čestice i vrati ih u Carstvo Svetlosti.

Zašto je ova ideja bila privlačna Avgustinu? Zato što pruža racionalno objašnjenje za zlo. Ne kaže veruj i ne pitaj. Kaže: svet je borbena polje dve sile, i to je logički zadovoljavajuće objašnjenje za sve patnje i nepravde koje vidimo oko sebe.

Etičke posledice

Iz dualizma proističu etičke posledice koje manihejstvo izvodi krajnje dosledno. Ako je materija zla, telo je sumnjivo. Seksualnost je problematična jer stvara nova tela — dakle nova zarobljavanja svetlosti u materiji. Svako rađanje produžava kosmički problem. Jedenje mesa je loše jer ubija životinje koje sadrže svetlosne čestice. Bogatstvo i udobnost vezuju čoveka za materiju.

Manihejci su bili podeljeni na dve klase: *electi* — Izabrani, koji su živeli potpunim asketizmom, i *auditores* — Slušaoci, obični vernici koji su živeli normalnim životom ali materijalno podupirali Izabrane. Avgustin je bio slušalac.

Zašto je Avgustin otišao

Razočarao se postepeno, iz više razloga. Manihejski intelektualni vođa Faustus, koga je godinama jedva čekao da upozna, pokazao se kao površan čovek koji nije mogao da odgovori na ozbiljna pitanja. Manihejska astronomija bila je netačna. I na kraju, filozofski problem koji je bio nerešiv: ako je Bog čist i dobar, kako ga je Tama uopšte mogla povrediti i

zarobiti njegove čestice? A ako ga nije mogla povrediti — zašto je ovaj kosmos uopšte nastao?

V. *Privatio boni* — šta je zapravo zlo

Privatio boni je Avgustinov odgovor na problem koji ga je proganjao čitav mladi život: odakle zlo, ako postoji svemoćan i savršeno dobar Bog?

Postoje dve logički moguće pozicije. Prva: zlo je realna, pozitivna sila u svemiru. Ali tada ili Bog nije svemoćan, ili nije dobar, ili nije jedini Bog. Manihejstvo bira ovu opciju. Druga mogućnost: zlo nije supstancija, nije posebna stvar — to je nedostatak dobra. Avgustin bira ovu, i iz nje gradi doktrinu *privatio boni*.

Njegova teza: sve što postoji — dobro je, utoliko što postoji. Bog je stvorio sve, i sve što je stvorio, jeste dobro. Zlo nije stvar, nije supstancija, nije entitet — to je korupcija, odsustvo, lišenost dobra koje bi trebalo da bude prisutno.

Privatio vs negatio

Latinsko *privatio* znači lišenost, oduzimanje. I tu je ključna distinkcija: *privatio* nije isto što i *negatio*. Kamen nema vid — ali to nije slepoća. Slepoća je odsustvo vida kod bića koje po svojoj prirodi treba da vidi. *Privatio* uvek podrazumeva normu, standard — odsustvo nečega što bi trebalo da bude tu.

Primeri su svuda oko nas. Slepoća nije posebna stvar koja postoji u oku — to je odsustvo funkcije koja bi trebalo da bude prisutna. Bolest nije supstancija koja ulazi u telo — to je

odsustvo zdravlja, narušenost prirodnog reda organa. Laž nije posebna tvar — to je odsustvo istine u iskazu koji bi trebalo da je istinit. Moralno zlo nije posebna sila — to je volja koja se okrenula od Boga, od savršenog dobra, ka nečemu manjem.

Toma Akvinski precizira: zlo je *privatio boni debiti* — odsustvo dobra koje duguje toj prirodi. Svako biće ima svoju prirodu i svoju svrhu. Zlo je kada to biće ne dostiže svoju svrhu, ne funkcioniše prema svojoj prirodi.

Kritike

Jungova kritika ove doktrine je verovatno najpoznatija u modernom dobu. U *Odgovoru Jovu* i *Aionu* kaže: ovo je intelektualno izbegavanje. Holokaust, Aušvic, mučenje dece — to nazvati odsustvom dobra je eufemizam koji ublažava ono što je sasvim realno i aktivno. Jung predlaže da se u sam pojam Boga uključi i tamna strana — *Umbra Dei*. Bog biblijskog teksta nije jednodimenzionalno dobro biće; to je biće koje se kladi o Jovu sa đavolom, koje zapoveda genocid, koje je ljubomorno i osvetoljubivo. Odbijati to videti, po Jungu, znači projektovati sopstvenu senku.

Postoji i fenomenološki prigovor koji ne zahteva Junga: kada kažemo 'to je strašno zlo' — ne mislimo na odsustvo. Zlo se oseća kao prisutnost, kao sila, kao nešto što aktivno deluje. *Privatio boni* ne odgovara iskustvu zla onakvom kakvo ono jeste.

VI. Zoroastrizam i mazdaizam — persijski koren dualizma

Da bi se razumelo odakle Maniju potiče ideja o večnoj borbi svetlosti i tame, mora se otići korak dalje unazad — u Persiju, u zoroastrizam.

Zaratustra je iranski prorok čije se delovanje datira različito — negde između 1500. i 600. pre nove ere, zavisno od izvora. Reformisao je staru iransku politeističku religiju i postavio temelje prve poznate monoteističke ili dualističke teologije.

Zoroastrizam — ili mazdaizam, kako se često naziva, od Ahura Mazde, vrhovnog božanstva — počiva na fundamentalnoj suprotnosti između dva principa: Ahura Mazde, Gospoda Mudrosti, koji je izvor svetlosti, istine i dobra, i Angra Mainju (kasniji naziv: Ahriman), destruktivnog duha koji je izvor tame, laži i zla. Ceo materijalni i duhovni svet je bojno polje između ove dve sile. Čovek nije pasivan posmatrač — bira stranu kroz svake misli, reči i dela. Postoji i eshatološka dimenzija: na kraju vremena, Ahura Mazda će pobediti, zlo će biti uništeno, a pravični će biti vaskrseni.

Sveta knjiga zoroastrizma je Avesta — zbirka himni, rituala, pravnih i liturgijskih tekstova. Najstariji i najsvetiji deo su *Gathas* — himne koje se pripisuju samom Zaratustri, pisane u arhajskom iranskom jeziku.

Mani je bio dobro upoznat sa zoroastrizmom — živeo je u Persiji gde je mazdaizam bio državna religija. Ali nije ga prosto kopirao. Manijev sistem je sinkretistički — uzima dualizam iz zoroastrizma, kosmologiju iz gnosticizma, etiku delimično iz budizma, i mesijansku figuru spasitelja iz hrišćanstva.

Razlika između zoroastrizma i manihejstva je važna: u zoroastrizmu, materijalni svet nije loš po sebi — stvorio ga je

Ahura Mazda, i on je dobro bojno polje. Asketizam nije ideal. Manihejstvo ide dalje i proglašava samu materiju za domenu tame, što je bliže gnostičkim idejama.

VII. Gnosticizam — zarobljena svetlost i lažni bog

Gnosticizam nije jedna religija. To je struja mišljenja koja se pojavljuje u prvim vekovima nove ere, preklapa se sa ranim hrišćanstvom, i deli sa manihejstvom neke temeljne pretpostavke — ali ide svojstvenim putem.

Reč dolazi od grčkog *gnosis* — znanje. Ali nije znanje u smislu nauke ili logike. Gnosis je tajno, direktno, unutrašnje znanje o prirodi stvarnosti — znanje koje oslobađa.

Pleroma, Sofija i Demiurg

Na vrhu gnostičke kosmologije nalazi se *Pleroma* — Punina, savršeni duhovni svet. Iz Plerome emaniraju božanska bića — *Eoni*. Zatim dolazi katastrofa: jedan od Eona, *Sofija* (Mudrost), pada iz Plerome. Iz njenog pada nastaje *Demiurg* — graditelj, koji stvara materijalni svet.

I tu je ključna gnostička teza: Demiurg nije vrhovno božanstvo. On je niži, nesavršen, ponekad ignorantan, ponekad zloban. On misli da je jedini bog — ali ne zna za Pleromy iznad sebe. U mnogim gnostičkim sistemima, Demiurg je direktno poistovećen sa Bogom Starog zaveta — Jahveom. Ljubomorni bog koji zabranjuje znanje, koji zapoveda rat i ubijanje.

Materijalni svet koji je Demiurg napravio je tamnica. Ali u čoveku je zarobljena božanska iskra koja potiče iz Plerome — i cilj je osloboditi je i vratiti.

Nag Hammadi

Gnostički tekstovi pronađeni 1945. u Nag Hamadiju u Egiptu — 52 koptska teksta sakrivena verovatno u četvrtom veku kada je crkva počela da ih uništava — potpuno su promenili razumevanje ranog hrišćanstva. Ovi tekstovi pokazuju koliko je raznovrsno i unutrašnje konfliktno bilo rano hrišćanstvo pre nego što je ortodoksija pobedila.

VIII. Povratak Aristotela — okidač za sholastiku

Dok zapadna Evropa prolazi kroz vekove intelektualne oskudice, arapski svet radi nešto sasvim drugo. Od osmog do desetog veka, u okviru velikog prevodilačkog pokreta koncentrisanog naročito u Bagdadu, prevode se grčki tekstovi na arapski: Aristotel, Platon, Galen, Euklid, Ptolemej. Arapi nisu samo čuvali ove tekstove — komentarisali su ih, razvijali, i uključili u sopstvenu filozofsku i naučnu tradiciju.

Avicena (Ibn Sina, 980-1037) — persijski lekar i filozof, autor ogromnih komentara na Aristotela. Njegova distinkcija između esencije i egzistencije — između toga šta nešto jeste i toga da li nešto postoji — biće jedan od temelja sholastičke metafizike.

Averoës (Ibn Rušd, 1126-1198) — špansko-arapski filozof iz Kordobe. Toliko pedantan komentator Aristotela da su ga sholastičari zvali prosto *Commentator*, bez daljeg imenovanja.

Averoes tvrdi da Aristotel predstavlja vrhunac ljudskog razuma i da se može čitati gotovo doslovno — što je bila filozofska bomba za hrišćanske teologe, jer Aristotel na nekim mestima direktno protivreči Bibliji.

U dvanaestom veku, kroz Španiju i Siciliju, latinskom svetu počinju da stižu Aristotelovi spisi. Stižu *Fizika*, *Metafizika*, *O duši*, *Nikomahova etika*, *Politika*. Hrišćanska Evropa dobija kompletan racionalni sistem sveta koji nije nastao iz Biblije.

Zašto je ovo bio problem? Kod Aristotela svet može izgledati večan — a Biblija kaže da ga je Bog stvorio. Aristotel nema personalnog Boga koji se brine o čoveku. Razum može mnogo toga objasniti bez pozivanja na otkrovenje. Crkva pokušava da zabrani predavanje nekih Aristotelovih dela — bezuspešno. Aristotel je bio previše dobar da bi bio ignorisan. Odgovor na ovaj izazov je sholastika.

IX. Šta je sholastika — metod, ne doktrina

Reč dolazi od latinskog *schola* — škola. Sholastičari su bili magistri, učitelji na katedralnim školama i prvim univerzitetima. Sholastika nije jedna doktrina — to je metod mišljenja, podučavanja i pisanja. Njen centralni cilj: pokazati da ono u šta hrišćanin veruje nije iracionalno, da se može braniti razumom, i da je antička filozofija kompatibilna sa hrišćanskim otkrovenjem.

Quaestio

Metod sholastike počiva na *quaestio* — pitanju. Sholastički tekst nije esej koji iznosi stav. Počinje pitanjem: da li Bog

postoji? Da li je Duša besmrtna? Da li zakon mora biti pravedan? Tipična struktura: *Utrum* — formulacija pitanja. *Videtur quod non* — navode se prigovori protiv teze. *Sed contra* — navodi se argument ili autoritet koji ide za tezom. *Respondeo dicendum* — glavni autorski odgovor. *Ad primum, ad secundum* — pobijanje svakog prigovora posebno.

Ovaj metod je genijalan u svojoj intelektualnoj strogosti. Nije dovoljno reći šta misliš. Moraš formulirati pitanje, razumeti suprotne argumente, navesti autoritete, dati sopstveni odgovor, i odgovoriti na svaki prigovor pojedinačno.

Disputatio

Disputatio je živa, usmena verzija *quaestio* — formalna akademska debata koja je bila centralna pedagoška metoda na srednjovekovnim univerzitetima. Magister predsedava i na kraju daje *determinatio* — konačan odgovor. Postojale su i *quodlibetalne disputacije* — javne debate gde je publika mogla da postavi bilo koje pitanje, a magister morao da odgovori. To je bio svojevrsni intelektualni performans i test majstorstva.

X. Ključne figure — od Anselma do Okama

Anselmo Kenterberijski (1033-1109)

Anselmo se smatra ocem sholastike, iako još uvek stoji čvrsto u avgustinskoj tradiciji. Njegova *fides quaerens intellectum* nije poziv na slepu veru — to je program: verujem, i sada pokušavam da razumem šta to verovanje znači.

Najpoznatiji je po ontološkom argumentu za postojanje Boga. Argument ide ovako: Bog je definisan kao ono od čega se ništa veće ne može zamisliti. Čak i ateista razume ovaj pojam — dakle, Bog postoji u razumu. Ali postojanje u stvarnosti je veće od postojanja samo u razumu. Dakle, ako Bog postoji samo u razumu, moglo bi se zamisliti nešto veće od njega — što je protivrečnost sa definicijom. Zaključak: Bog mora postojati i u stvarnosti. Monah Gaunilo odmah odgovara: isto tako bih mogao zamisliti savršeno ostrvo i dokazati da postoji. Kant uništava argument mnogo vekova kasnije: postojanje nije predikat — ne možeš izvući egzistenciju iz pojma.

Petar Abelar (1079-1142)

Jedan od najbrilijantnijih i najtragičnijih likova čitave sholastike. Njegovo delo *Sic et Non* skuplja 158 filozofsko-teoloških pitanja i uz svako stavlja suprotstavljena mišljenja crkvenih otaca — bez razrešenja. Cilj: naučiti studente da misle kroz kontradikcije, ne da ih izbegavaju. Njegova životna drama — ljubav prema Heloizi, kastracija od strane njenog ujaka Fulbera, monašenje oboje — daje mu gotovo romantičarski lik u kulturnoj memoriji Zapada.

Albert Veliki (oko 1200-1280)

Učitelj Tome Akvinskog i prvi veliki hrišćanski mislilac koji je sistematski parafrazirao i komentarisao gotovo celokupnog Aristotela. Rekao je nešto tada smelo: naš zadatak je da Aristotela učinimo razumljivim Latinima.

Toma Akvinski (1225-1274)

Kulminacija sholastike. Dominikanski fratar, student Alberta Velikog. Zvali su ga Nijemi vo zbog tišine i krupnog tela. Albert

je rekao: taj nijemi vo će jednom zamuknuti ceo svet. *Suma teologije* ostala je nedovršena — Toma je prestao da piše nekoliko meseci pre smrti, rekavši da mu se sve što je napisao čini kao slama u poređenju s onim što je doživeo u molitvi.

Tomina osnovna teza: istina je jedna, i razum i vera ne mogu stvarno protivrečiti. On pravi fundamentalnu distinkciju: vera pokriva istine koje se znaju otkrovenjem — Trojstvo, Utjelovljenje — a razum pokriva istine dostupne prirodnom umu. Ove dve sfere su komplementarne, ne suprotstavljene.

Pet puteva — argumenti za postojanje Boga

Argument pokreta: sve što se kreće pokrenuto je nečim drugim, niz pokretača ne može ići u beskonačnost, mora postojati prvi nepokrenuti pokretač. Argument uzročnosti: svaki efekat ima uzrok, niz uzroka mora imati početak. Argument nužnosti: ako je sve kontingentno, moguće je da ništa ne postoji — a nešto ipak postoji, dakle mora postojati nužno biće. Argument stupnjeva savršenstva: različiti stepeni savršenstva podrazumevaju maksimum. Teleološki argument: stvari u prirodi ponašaju se svrhovito, a ono što nema razum ne može težiti cilju bez usmerenosti — mora postojati inteligentno biće koje sve usmerava.

Duns Skot (1266-1308)

Zvani *Doctor Subtilis*, razvija ideju *haecceitas* — 'ovosti' — principa individuacije koji čini ovu konkretnu stvar baš ovom a ne drugom. Ako Toma naglašava sklad razuma i kosmičkog poretka, Skot više naglašava Božiju slobodu i individualnost bića.

Viljem Okam (oko 1287-1347)

Okam razara sholastiku iznutra. Njegova *Okamova britva* — bića ne treba množiti bez nužde — jeste i danas fundamentalni metodološki princip. Okamov nominalizam kaže: u stvarnosti postoje samo pojedinačne stvari. Opšti pojmovi su samo nazivi koje koristimo da grupišemo slične individualne stvari. Posledica po teologiju je radikalna: vera i razum se razdvajaju. Okam otvara put ka reformaciji i ka empirizmu.

XI. Debata o univerzalijama — da li 'čovečnost' postoji

Debata o univerzalijama je možda centralni filozofski problem čitave sholastike, ali njeni koreni sežu do Platona i Aristotela.

Pitanje je prosto formulisano a duboko po implikacijama: da li opšti pojmovi — čovek, pravda, crveno, dobro — imaju realno postojanje, ili su to samo reči?

U svakodnevnom životu koristimo opšte pojmove neprestano. Kažemo: čovek je smrtan. Ali u stvarnosti nikada ne srećemo čoveka uopšte — srećemo Petra, Marka, Anu. Šta je onda 'čovek'?

Realizam kaže da univerzalije postoje realno, nezavisno od pojedinačnih stvari. Postoji ideja čovečnosti, a pojedinačni ljudi su njene instance. **Nominalizam** kaže: postoje samo pojedinačne stvari. Čovečnost ne postoji kao posebna realnost — postoje Petar i Marko, a mi im zbog sličnosti dajemo isto ime. **Konceptualizam** je srednja pozicija: univerzalije ne postoje kao posebne stvari izvan uma, ali nisu ni puke reči — to

su mentalni koncepti zasnovani na realnim sličnostima između stvari.

Zašto je ovo teološki važno? Jer ako govoriš o jednoj božanskoj suštini i tri osobe u Trojstvu, moraš imati preciznu metafiziku opšteg i pojedinačnog. Svaka pozicija u debati o univerzalijama ima direktne teološke posledice.

XII. Ključni pojmovi — pojmovni aparat koji i danas koristimo

Supstancija i akcidencija: Supstancija je ono što nešto jeste u sebi. Akcidencija je osobina koja se može menjati a da supstancija ostaje. U euharistijskoj transupstancijaciji, hleb i vino menjaju supstanciju ali zadržavaju akcidencije.

Forma i materija (hilemorfizam): Svaka fizička stvar sastoji se od materije i forme. Statua je mermerna materija i forma statue. Čovek je biološka materija i racionalna forma — Duša. Bog kod Tome je čista forma bez materije — *actus purus*.

Potencija i akt: Drvo je u potenciji stolica. Kada postane stolica, to je u aktu. Bog je čist akt — nema u sebi nikakve neostvarene potencije.

Prirodni zakon (*lex naturalis*): Postoji moralni zakon ugrađen u samu prirodu stvari i dostupan razumu bez otkrovenja. Svako ljudsko biće, samo razumom, može doći do osnovnih moralnih istina. Ovo je osnov moderne teorije prirodnog prava.

Esencija / Egzistencija: Esencija je šta nešto jeste; egzistencija je da nešto jeste. To je konceptualni par — mogu

se razdvojiti u mišljenju, ali se u stvarnosti uvek javljaju zajedno. Možeš razumeti šta je jednorog — ali iz toga ne sledi da postoji. Samo u Bogu se esencija i egzistencija poklapaju — Bog nije biće koje ima postojanje, Bog jeste samo postojanje. *Ipsum esse subsistens.*

XIII. Okamova deca — filozofski koren Reformacije

Kada se govori o protestantskoj reformaciji, obično se počinje sa Luterom koji 1517. kači svojih 95 teza na vrata crkve u Vitenbergu. Ali koren koji je to drvo hranio seže dublje — do Viljema Okama i kasnosholastičke tradicije koja je razgradila ono što je Toma Akvinski sagradio.

Okamov nominalizam imao je jednu posledicu koja se nije mogla zaustaviti: ako univerzalije nisu realne, ako su samo reči — šta je onda sa crkvenim institucijama, hijerarhijama, sakramentima? Crkva je tvrdila da je njena vlast utemeljena u samoj prirodi stvari, u racionalnom poretku koji Bog garantuje. Okam kaže: Bog nije vezan nikakvim racionalnim nužnostima. Crkva ne može tvrditi da ima monopol na spasenje pozivajući se na metafizički nužan poredak — jer takvog poretka, u Okamovom sistemu, nema.

Luter je studirao u tradiciji koja je bila pod snažnim Okamovim uticajem, i sam ga je visoko cenio, nazivajući ga 'dragim učiteljem'. U filozofskoj liniji koja vodi od Okama ka Luteru može se pratiti postepeno razdvajanje vere i razuma koje kulminira u luterskoj teologiji: spasenje nije rezultat racionalno razumljivog sistema zasluga i milosti koji crkva

administrira, nego direktan, lični odnos između čoveka i Boga — *sola fide*, samo verom.

Kalvin ide još dalje: ako je Bog apsolutno slobodan i ne vezan ničim, onda su izabranje i odbačenost potpuno u Božijim rukama, bez ikakve logike koja bi bila dostupna čoveku. Predestinacija u kalvinizmu je Okamova apsolutna božanska sloboda primenjena na soteriologiju.

Reformacija je dakle, između ostalog, filozofska posledica. Nije samo teološka pobuna — to je ishod rasprave koja je trajala dva veka unutar same sholastike.

XIV. Sholastika i rađanje nauke — paradoks koji je stvorio nauku

Postoji uvrežena slika o tome da je naučna revolucija sedamnaestog veka pobeda nad sholastikom — da je Galilej, Kepler, Njuton pobio Aristotelovu fiziku i sa njom ceo sholastički projekt. Ta slika je istinita koliko i svaka karikatura: uhvati nešto realno ali propušta kompleksnost.

Frensis Bekon, jedan od prvih formulatora modernog empirizma, žestoko napada sholastiku zbog njene deduktivne metode: polazi se od principa i iz njih se izvode zaključci o svetu — umesto da se posmatra svet i iz posmatranja izvode zaključci. Ovo je legitiman prigovor.

Ali postoji paradoks: institucija koja je sholastici dala dom — univerzitet — bila je upravo ona institucija koja je omogućila naučnu revoluciju. Bolonja, Pariz, Oksford — ti isti univerziteti koje je sholastika izgradila i naselila postali su mesta gde se

razvijala nova nauka. Habitus preciznog argumentovanja, komentarisanja, sistematskog izlaganja i odgovaranja na prigovore — koji je sholastika razvila — direktno je predak modernog akademskog i naučnog metoda.

Štaviše, sholastički pojmovi su bili neophodna infrastruktura za formulisanje novih ideja. Kada je Galilej govorio o kretanju, koristio je pojmovni aparat koji je razvila sholastička fizika — i često je morao eksplicitno da razgrađuje sholastičke kategorije da bi postavio nove. Bez sholastike kao polazišta, naučna revolucija ne bi imala ono od čega da se odgurne.

Moderna nauka i sholastika su dakle u odnosu koji je složeniji od pukog sukoba. Sholastika je bila neophodan prethodnik — ne zato što je bila u pravu, nego zato što je postavila pitanja dovoljno precizno da bi mogla biti pogrešna na produktivan način.

XV. Ove ideje danas — gnostički motivi u savremenom svetu

Bilo bi naivno misliti da su ideje koje smo pratili kroz ovaj tekst ostale u prošlosti. One su ovde, u raznim pruršenim oblicima, i svako ko ima oči da vidi može ih prepoznati.

Matrix (1999) je možda najčistiji gnostički mit u popularnoj kulturi. Materijalni svet koji doživljavamo nije stvaran — to je simulacija, delo lažnih bogova (mašina) koje drže ljude zarobljene. Morfej je gnostički glasnik koji nudi gnosis — crvenu pilulu. Neo je pneumatik koji ima iskru koja mu otkriva pravu prirodu stvarnosti.

Philip K. Dick — američki pisac naučne fantastike koji je verovao, sa različitim stepenima ozbiljnosti, da živi u gnostičkom svemiru. U februaru 1974. doživeo je ono što je opisivao kao direktno otkrivenje — viziju ružičastog svetla koje mu je prenelo znanje. Ostatak života proveo je pišući *Exegesis* — milionski rukopis u kome pokušava da objasni šta mu se desilo. Njegova proza — *VALIS*, *Ubik*, *Manje od mraka* — ispunjena je gnostičkim motivima: lažni svet, zarobljena svest, iskre koje pokušavaju da se probude.

Moderna duhovnost — takozvani New Age pokret, u velikoj meri reprodukuje strukturu plotinovskog neoplatonizma u popularnoj verziji. 'Sve je jedno.' 'Postoji viša svest.' 'Materijalni svet je iluzija.' 'U tebi je božanska iskra.' Razlika između Plotina i savremenog life-coacha koji govori o 'vibracijama' nije u sadržaju — nego u preciznosti i intelektualnoj ozbiljnosti s kojom se te ideje iznose.

Jung i senka — Jungova analitička psihologija, u filozofskoj liniji koja vodi od gnosticizma i manihejstva, razvija ideju da u psihi postoje tamni sadržaji koji se potiskuju i koji potom deluju autonomno — senka, arhetipovi, kolektivno nesvesno. Jungova terapija je u neku ruku sekularizovana gnostička soteriologija: osloboditi zarobljene sadržaje, integrisati senku, postati ceo — to je individuacija kao moderna *epistroke*.

XVI. Nasledstvo — šta je sholastika ostavila za sobom

Humanisti petnaestog i šesnaestog veka napadaju sholastiku sa više strana: previše je formalna i tehnička, latinski joj je

barbarizovan, previše je zatvorena u univerzitetske formule. Erazmo i Loren Vala žele povratak izvorima — *ad fontes*. Poznata karikatura o tome koliko anđela staje na vrh igle verovatno nije nikad bila stvarna tema ozbiljne rasprave, ali savršeno ilustruje prigovor: previše apstraktna, besplodna spekulacija.

Frensis Bekon i naučna revolucija dodaju: sholastika ništa ne otkriva o svetu jer se bavi rečima, ne stvarima. Dedukcija iz principa ne zamenjuje posmatranje i eksperiment.

Ipak, sholastika je stvorila pojmovni aparat koji i danas prožima zapadnu filozofiju, teologiju i pravo. Bez distinkcija koje je razvila — supstancija i akcidenција, forma i materija, potencija i akt, esencija i egzistencija, prirodni zakon — ne razumeš veliki deo onoga što je Zapad mislio posle nje. Razvila je akademski metod koji je preteča modernog akademskog rada. Kroz teoriju prirodnog prava dala je osnov sekularnom pravnom mišljenju i ideji ljudskih prava.

U devetnaestom veku dolazi do obnove sholastike. Papa Lav XIII enciklikom *Aeterni Patris* 1879. proglašava Tomu Akvinskog za zvaničnog filozofa Crkve. Filozofi poput Ežena Žilsona i Žaka Maritena razvijaju tomizam kao živu filozofsku opciju — ne kao muzejski eksponat nego kao aktivan intelektualni program koji odgovara modernizmu, materijalizmu i skepticizmu.

XVII. Kuda vodi sve ovo

Ono što je zajedničko svim tradicijama koje smo prošli — manihejstvo, gnosticizam, zoroastrizam, neoplatonizam,

sholastika — jeste pokušaj da se odgovori na jedno te isto pitanje: odakle zlo, i šta čovek sme da se nada?

Manihejstvo kaže: postoje dve sile, i ti si zarobljeni između njih. Neoplatonizam kaže: Duša je pala u materiju, ali može se vratiti. Gnosticizam kaže: svet je tamnica lažnog Boga, ali u tebi postoji iskra koja ovde ne pripada. Avgustin kaže: zlo nije realno biće nego odsustvo dobra, i čak i pad je deo providnosti. Sholastika kaže: razum i vera nisu neprijatelji — i filozofija može pomoći veri da se artikuliše precizno i branljivo.

Svaka od ovih pozicija je odgovor na isti problem. I svaka plaća određenu intelektualnu cenu. Manihejstvo dobija logično objašnjenje zla, ali gubi svemoćnog Boga. Privatio boni čuva Božiju svemoć, ali nekome ko je izgubio dete u ratu zvuči kao eufemizam. Sholastika gradi impresivan racionalni sistem, ali sistem može postati gvozdeni kavez koji isključuje sve što u njega ne staje.

Ono što čini ove tradicije vrednim čitanja nije to što su dale konačne odgovore. Vredne su jer su pitale prava pitanja — i jer su to radile s izuzetnom ozbiljnošću.

Pitanja nisu zastarela. Samo su prurušena.

Pojmovnik

Actus purus

Čisti akt; tomistički pojam za Boga kao potpuno ostvareno biće bez ikakve neostvarene potencije.

Akcidencija

Osobina bića koja se može menjati a da suština ostane ista.

Apofatička teologija

Negativna teologija; govor o Bogu kroz ono što On nije, jer pozitivne kategorije ne mogu ga adekvatno opisati.

Averoes (Ibn Rušd)

Arapski komentator Aristotela, 12. vek; ključan posrednik između grčke filozofije i latinskog Zapada.

Avicena (Ibn Sina)

Persijski filozof i lekar, 10-11. vek; razvio distinkciju esencije i egzistencije.

Demiurg

U gnostičkim sistemima, niže božanstvo koje je stvorilo materijalni svet; često poistovećeno sa Bogom Starog zaveta.

Disputatio

Formalna akademska debata na srednjovekovnim univerzitetima.

Emanacija

Proces kojim iz Jednog (ili višeg principa) proističu niži nivoi stvarnosti, bez umanjenja izvora.

Epistroke

Povratak; u Plotinovom sistemu, kretanje Duše ka Jednom.

Esencija / Egzistencija

Konceptualni par: esencija je šta nešto jeste, egzistencija je da nešto jeste. U svim stvorenim bićima ove dve stvari su realno različite — samo u Bogu se poklapaju.

Forma

U aristotelovsko-tomistskoj metafizici, princip koji čini stvar onim što ona jeste.

Gnosis

Tajno, unutrašnje znanje koje oslobađa; centralni pojam gnosticizma.

Haecceitas

'Ovost'; Skotov pojam za princip individuacije koji čini ovu konkretnu stvar baš ovom.

Hilemorfizam

Aristotelova doktrina da su sve fizičke stvari sastavljene od materije i forme.

Illuminatio

Božansko prosvetljenje; Avgustinov pojam za način na koji Duša spoznaje istinu.

Ipsum esse subsistens

Samo-bivstvovanje; tomistički naziv za Boga kao biće čija esencija i egzistencija se poklapaju.

Jedno (to hen)

U Plotinovom sistemu, apsolutni izvor sveg bića, transcendentan svim kategorijama.

Lex naturalis

Prirodni zakon; moralni zakon ugrađen u prirodu stvari i dostupan razumu.

Nous

Božanski Um; drugi nivo Plotinove emanacije, koji sadrži sve ideje i forme.

Nominalizam

Filozofska pozicija po kojoj postoje samo pojedinačne stvari, a opšti pojmovi su samo nazivi.

Okamova britva

Metodološki princip: bića ne treba množiti bez nužde.

Pleroma

Punina; savršeni duhovni svet u gnostičkim sistemima.

Potencija

Mogućnost; ono što nešto može postati.

Privatio boni

Odsustvo dobra; Avgustinova doktrina po kojoj zlo nije supstancija nego lišenost dobra.

Quaestio

Pitanje; centralna forma sholastičkog teksta.

Realizam

Filozofska pozicija po kojoj univerzalije postoje realno, nezavisno od pojedinačnih stvari.

Sofija

Mudrost; Eon koji pada iz Plerome u gnostičkim kosmogonijama.

Supstancija

Ono što nešto jeste u sebi; suprotnost akcidenciji.

Telos

Svrha, cilj; u aristotelovskoj filozofiji, inherentni cilj ka kome biće teži.

Transupstancijacija

Teološka doktrina po kojoj se u euharistiji supstancija hleba i vina menja u telo i krv Hristovu.

Umbra Dei

Senka Boga; Jungov pojam za tamnu stranu božanskog.

Univerzalije

Opšti pojmovi; predmet centralne sholastičke debate.